

Turkisk rödfärgning – tolkning av historiska färgrecept

Anneli Palmsköld och Anna Fabler

Det är enbart linne och bomull, som färgas turkiskt rödt, och operationen derwid är för- enad med mycket besvär (Bergqwist 1834: 207).

Den röda färgens användning och betydelse
Den som möter samlingar av folkliga textilier på museer och hembygdsgårdar slås snart av de otaliga mönstervariationer som kunde uppnås med hjälp av ett fåtal färger¹ (jfr Palmsköld 2007a och 2007b). Röda kulörer² (ibland tillsammans med blå) användes medvetet för att skapa olika estetiska uttryck i broderier, spetsar och som inslag i vävnader.

Kulörerna bildade tydliga kontraster mot den vita grundfärgen i textilier tillverkade i lin, halvlinne, bomull eller hampa. Rödfärgat bomullsgarn användes uppenbarligen mycket strategiskt och skickligt för att variera och skapa mönster, först i mindre mängder och senare alltmer dominerande i takt med att bomull som material blev billigare och mer vanligt förekommande. Genom att studera textilier som är daterade med hjälp av röda broderade ägarmonogram med tillhörande årtal, går det att få en uppfattning om hur den rödfärgade bomullen blev vanligare och mer utbredd under 1800-talet. De ursprungliga

1. Bilden visar ett exempel på ett mönstervävt tyg med turkiskt rödfärgat bomull som ingår i Gösta Sandbergs samling (1998.11.0366 Tyg, Världskulturmuseet i Göteborg).

röda nyanserna³ kan variera i dessa äldre textilier från ljusst, snarast rosa, till mättat mörkt rött.⁴

Vilka kulturella meningar tillskrevs den röda kulören? Hur gick det till när den blev modern och populär? Hur användes den och varför mest på bomullsgarn? Hur gick infärgningen till? Tillsammans är detta frågor som den som närmare studerar folkliga textilier kan ställa. I denna artikel kommer fokus särskilt att läggas på själva infärgningsprocessen och speciellt på den metod som benämndes turkisk rödfärgning⁵, där krapprotan användes som färggivande komponent. Syftet är att belysa hur infärgning av turkiskt rött⁶ på vegetabiliska textila fibrer, trådar/garner och vävnader kunde ske i 1700- och 1800-talens Sverige. Detta görs genom att närstudera, tolka och analysera tre utvalda recept av tio på turkisk rödfärgning som trycktes och publicerades på svenska. Recepten ifråga är främst riktade till färgerier och storskalig produktion och i andra hand till enskilda personer för småskaligt bruk. Ett annat syfte med artikeln är att utifrån ett hantverksvetenskapligt perspektiv uppmärksamma och försöka förstå receptet som form för kommunikation mellan hantverkare, men även hantverksprocedurerna bakom färgningen. Här lyfts särskilt fram vad som uttalas och vad som förblir outtalat i recepten och hur själva infärgningsprocessen kan förstås, det vill säga vilka ingredienser som ingår, i vilken ordning saker och ting utförs samt vilka syften olika moment har. För att bättre förstå hur det infärgade materialet kunde användas, undersöks några exempel på folkliga textilier där röda nyanser ingår. Artikeln är indelad i fyra avsnitt, där de första två behandlar rödfärgning i Sverige och den turkiska röda färgen. Härfter följer en presentation och analys av tre publicerade recept på turkisk rödfärgning och avslutningsvis diskuteras hur rött bomullsgarn har använts i textilier på 1700- och 1800-talen.

En av de frågor som ställs inledningsvis handlar om den röda färgens betydelse. Ut-

gångspunkten här är att eftersom färger finns och har använts i olika kulturella sammanhang, har deras betydelse, mening och värde skiftat samtidigt som den har förändrats över tid (jfr Stadin 2010:174ff). Färg betraktas med andra ord som ett socialt och kulturellt fenomen (ibid. 2010:176). Det innebär till exempel att ekonomiska och hantverkliga faktorer påverkar hur färger värderas. Röda färgämnen har till exempel varit viktiga och dyrbara handelsvaror på global nivå och de har därmed ingått som delar av olika ekonomiska system. Ur ett hantverkligt perspektiv var det före industrialiseringen, och dess nya möjligheter till färgframställning, både komplicerat och dyrbart att färga vegetabiliska textilier röda (Sahlin 1922, Sandberg 1994). Den komplicerade bakomliggande hantverksprocessen tillsammans med färgämnenas exklusivitet har bidragit till att den röda färgen har värderats högt och tillskrivits särskilda betydelser och värden. Den har under lång tid ansetts vara åtråvärd i flera sammanhang. Röd färg har till exempel använts i mytiska/religiösa kontexter och som ett symboliskt uttryck för makt, men även i signalsymbolik som till exempel i stoppsignalen (ibid., Cardon 2007: 107). Rödfärgade textilier har därmed använts både för att signalera religiös symbolik och profan makt. Rödfärgade trådar och garner har också använts som viktiga estetiska inslag i folklig dräkt och hemtextil för att accentuera och skapa varierande mönsterformer.

Recept, mönster, beskrivningar och instruktioner tillhör en genre som syftar till att kommunicera procedurer av görande. Hantverkare och slöjdare idag använder rörliga bilder, fotografier och texter för att kommunicera enskilda moment och komplexa processer (Palmsköld 2012b). Genom bloggar, diskussionsforum och filmer som publiceras på Youtube demonstreras olika hantverkliga moment, svåra passager och (ibland alternativa) lösningar på dessa.⁷ Att studera historiska färgrecept innebär istället ett stort mått av

tolkning eftersom de är textbaserade och utan illustrationer.⁸ Den genre som de ingår i förutsätter att läsaren har förkunskaper och förståelse för den kontext som procedurerna är tänkta att utföras i. Därför är det många aspekter som är outtalade, som till exempel vilken typ av kärll som används för färgbaden eller vilka redskap som används för att mäta upp och röra om med. Materialen de tillverkades i kan ha betydelse för resultatet, koppar-kärlet kan till exempel påverka färgbadets kemi. Men även hantverkets kropps rörelser förblir outtalade, det kan handla om hur färgbaden och färggodset ska blandas – i stora, yviga rörelser eller små, modesta, intensivt och ständigt eller då och då. Att förstå färgningens kemi är på så sätt i högsta grad en handlingsburen kunskap (Cardon 2007:128). Att tolka historiska recept innebär att dessa behöver kontextualiseras så att hantverksprocedurerna synliggörs för att kunna förstås. I denna artikel handlar det om att tolka de skrivna recepten i text, men utifrån en förståelse för hantverkets olika dimensioner.

I artikeln används textilvetare Gösta Sandbergs (1915–1995) föremåls- och boksamling, vilken representerar en livslång yrkesgärning med fokus på växtfärgning.⁹ Sandberg var en auktoritet på textilområdet i Sverige genom sina många studieresor, sitt insamlade av referensföremål (textilier och redskap) och sin omfattande boksamling bestående av färgrecept och facklitteratur. Han var även själv författare och samarbetade i facklitteratursammanhang med Jan Sisefsky (1930–1998), kemist och färgforskare. Sandberg fokuserar i *Purpur, koschenill, krapp: En bok om röda textilier* på de röda växtfärgerna, där han ägnar ett särskilt stycke åt användningen av krapp för färgning av vegetabiliska fibrer och den turkröda infärgningsmetoden (Sandberg 1994:101ff). En metod han talar om som ”den ojämförligt mest svårhanterliga av dem alla”, närmast ett mästarprov (ibid.:106). Inför arbetet med boken företog Sandberg en studieresa till

Makedonien och han konstaterar betydelsen av den kalkhaltiga marken för krappens slutliga kulörstyrka i textilierna (ibid.:14). I hans föremålssamling representeras turkiskt rött bland annat av bomull som har använts vid broderier på exempelvis handdukar, i en märkduk samt i vävnader (1998:11:1019 handduk, 1998:11:1114 märkduk, 1998:11:0366 tyg, 1998:11:0367 tyg). I denna artikel kommer förutom dessa, även textilier från samlingar i Hälsingland¹⁰ att användas som exempel på hur turkiskt rött garn har använts i textiltillverkning.

Rödfärgning i Sverige

För att framställa röda kulörer eller närliggande nyanser i animaliska och vegetabiliska textilier användes i Sverige bland annat färgämnen som koschenill, mårväxter, bresilja eller färn(e)bock och olika lavar. Det fanns dock andra metoder för att färga in vegetabiliska fibrer, den mest uppskattade var den speciella färgningsprocess som användes för att framställa rött i Turkiet. Denna uppmärksammades av resenärer från väst som tog med sig kunskaper om recept, ingredienser och procedurer och under 1800-talet blev det som då kallades turkröd färg oerhört populär. Den turkröda färgen, vars kulör kunde röra sig i ett spektrum från rosa till mörkt rött, användes för att färga in bomull, lin och hampa i olika former såsom fibrer, trådar/garner och vävda textilier. Färgen var (liksom vejde-indigo) uppskattad på grund av sin hållbarhet (Eldvik et al. 1979:61). Den användes ofta som inslag i vävning, som brodergarn, till virkning och spetsframställning, i såväl hemtextilier som i klädesplagg. Hållbarhet och färgäkthet var viktiga kvalitetsfaktorer som avgjorde om en färg ansågs vara bra och åtråvärd eller inte. Eller som Leif Runefelt skriver i en studie om indigo: ”I förindustriella samhällen är det färgens hållbarhet som ger den dess exklusivitet: färgen måste hålla lika länge som det material den sitter på” (Runefelt 2015:111).

Den röda kulörens popularitet sammanfaller med att materialet bomull introducerades brett i västvärlden från mitten av 1700-talet genom kolonisation och slavhandel, för att bli mer allmänt spridd under 1800-talet (Palmsköld 2017). Bomullen kunde så småningom köpas i form av garn och tråd. Då försvann den omständliga och tidskonsumerande arbetsprocessen med att bereda, spinna och tvätta tråd och garn. Efterfrågan var stor särskilt på rödfärgat bomullsmaterial. Samtidigt spreds kunskaper om infärgningsmetoder för att framställa röda färger på vegetabiliska fibrer, till exempel turkrött (Sahlin 1922, Sandberg 1994). Processen var komplicerad och det var först på 1820-talet metoden blev möjlig att använda i Sverige (Millqvist 1983).¹² Under 1800-talets första hälft gynnade en låg tulltaxa import av redan infärgat turkrött bomullsgarn (Millqvist 1983:17, Kongl. Maj:ts nådiga Kungörelse, angående creditupplags-rätt för hvitt och så kalladt Turkiskt rödt bomullsgarn 1831). Samtidigt reglerade överflödsförordningar vilka grupper i samhället som fick använda olika textila material och flertalet textilier var belagda med totalt importförbud. Favören till det röda bomullsgarnets fördel ströks ur tulltaxan år 1858 (ibid. 1983:18). 1820–1870 användes den turkröda växtfärgningsmetoden i svensk färgindustri, innan det syntetiska derivatet alizarin uppfanns 1869 och spreds som en enklare färgmetod (Cardon 2007:112).

Turkiskt rött

I Ingeniörsvetenskapsakademiens handlingar Nr 14, 1922, publicerade industrihistoriker Carl Sahlin sitt arbete *Förteckning över svensk färgerilitteratur* (Sahlin 1922). Syftet var enligt inledningen att ge en ”bild av färgeriyrkets utveckling här i landet – som hemslöjd, hantverk och industri” (ibid.:5). Förteckningen tar upp 807 olika titlar, den äldsta från 1720 och den senaste från 1922. Bakom titlarna döljer sig recept på olika färger och det är inte alltid det går att uttyda huruvida

turkiskt rött hör till dem. Sahlin skiljer mellan litteratur som vänder sig till yrkesfärgare och sådan som vänder sig till allmänheten. Han menar att den förstnämnda är ringa i omfattning, eftersom antalet professionellt verk samma färgare var förhållandevis få i Sverige (ibid.:8). Utgivare publicerade därför gärna texter som kunde tilltala en bredare köpkrets (ibid.). De tryckta recepten skrevs ofta av för hand och såväl professionella färgare som hemfärgare hade egna receptböcker där även prover på infärgat material kunde ingå (ibid., Olars 2015:36ff). I yrkesfärgarnas fall var recepten ofta hemliga och hörde till den skråbundna färgeriverksamheten. Genom hemslöjdsrörelsens arbete kring sekelskiftet 1900 med att bevara och utveckla kunskaper om slöjd och hantverk, kom även färgning i fokus. Den kritiska diskussion som fördes mot anilinfärger och för växtfärger, ledde till att äldre färgrecept publicerades och till att kursverksamhet anordnades för att sprida kunskaper om dessa (jfr Zickerman 1999 och Hyltén-Cavallius 2007). Sahlin menar att denna nya rörelse blir synlig i litteraturen år 1905, för att sedan öka i omfattning under 1910-talet (Sahlin 1922:9).¹³

I 1700-talets Sverige var intresset stort för att beskriva och sprida metoder för färgning, som ett sätt att uppmuntra både storskalig, professionellt utförd färgning och småskalig färgning utövad i hushållen (Dahl 1987:129ff). Sahlin talar om den merkantilistiska andan som rådde vid denna tid och som han menar att dessa aktiviteter var ett uttryck för¹⁴ (Sahlin 1922:6). Den finska etnologen Hjärdahl, men även Sahlin, lyfter särskilt fram två personer som viktiga i sammanhanget: Cajsa Warg och Carl von Linné (Dahl 1987:329f, Sahlin 1922:6 och 8). Dahl pekar på att i den första upplagan av Wargs kokbok, som utkom 1755, ingick sju färgrecept och i den tionde upplagan, som utgavs 1795, hade antalet utökats till 175 (Dahl 1987:329). När det gäller von Linné lyfter hon fram att han i sina reseberättelser skriver om färgväxter och hur

2. På bilden syns en bred, tofsprydd knypplad spets i rött och vitt som kantar ett hänglakan i linne, broderat och märkt IBID 1832. Turkiskt rödfärgat bomullsgarn i olika nyanser har använts i kors sömmen, den knypplade spetsen och som dekorativt inslag i tofsarna (XD 2763 Hänglakan, Delsbo hembygds- och fornminnesförening). Foto: Anneli Palmsköld.

de bereds av allmogen samt att han även ger egna förslag till lämpliga färgväxter att odla (ibid.:330).

När industrialiseringen hade inletts under 1800-talet, med textilindustrin som nav, ökade intresset i samhället för tillverkningsfrågor, material, färger och estetik – för den maskinella produktionens möjligheter och produkternas utseende och kvalitet (Palmsköld 2007a). Det fanns ett behov från industrins sida att kartlägga olika material, deras egenskaper och möjligheter, styrkor och svagheter, för att kunna utveckla produktionen och tillverka nya produkter (ibid.; Semper 1860). Det är i denna skärningspunkt mellan 1700-talets nyttoinriktade intresse av att beskriva färgväxter och tillhandahålla lämpliga recept för allmänhet och professionellt verkssamma färgare och 1800-talets fokus på

lämpliga metoder, material och produkter för industriell tillverkning som den turkiska rödfärgningsmetoden befann sig. Sahlins notering att antalet färgerier steg markant från 258 stycken år 1831 till hela 479 år 1861, för att sedan minska till 340 år 1879, kan ses som ett exempel på ett ökat generellt intresse för färger (Sahlin 1922:8). Antalet färgerier sjönk ytterligare i snabb takt, troligen på grund av introduktionen av anilinfärgerna som kom att säljas i påsar för hemfärgning. De nya påsfärgerna blev attraktiva, de kunde användas både på vegetabiliskt och animaliskt material och det var enklare att kontrollera slutresultatet (Lopez & Farrell 1992: 36ff).

I ett europeiskt perspektiv pågick från 1700-talets mitt och ett sekel framåt det som har kallats *the painted cotton craze* (Martin-

sen 2001). Detta innebar att det fanns en stor efterfrågan, närmast en vurm, på tryckta bomullstextilier i klara och starka kulörer. Textilindustrin upplevde en oerhört expansiv tid och befann sig i centrum av omfattande textilkemisk och teknologisk utveckling. Den komplicerade röda turkfärgningsmetoden var omtalad i sammanhanget och omgiven av hemlighetsmakeri. Cardon menar till exempel att krapp på bomull kan betraktas som en magisk förening, närmast en konstform att behärska (Cardon 2007:116). Recepten varierade dock beroende på vem som utförde dem och var. Man menade att klimatet, luften och vattnet i Europa skiljde sig från metodens ursprungsregioner och att infärgningsmiljön därför påverkade slutresultaten – troligen i form av nyansskillnader (Chenciner 2000:189). Flera källor uppger den kalkrika marken som en viktig komponent för styrkan i krappfärgens kulör (Sefström 1763, Sandberg 1994, Storey 1978).

I ett globalt perspektiv var turkisk rödfärgning både välkänd och högt skattad under samma period (Chenciner 2000; Lopez & Farrell 1992; Johnston 2010). Ur ett europeiskt färgteknologiskt perspektiv är år 1747 ett viktigt årtal. Det var då ett par färgmakare i Rouen, Frankrike, introducerade den fram till dess strängt hemlighållna turkiska metoden för krappfärgning på bomull (Sandberg 1989:67; Johnston 2010). Två olika rödfärgningsmetoder utvecklades i Rouen, den *gråa metoden* och den *gula metoden*. För att godsets röda slutkulör skulle dra åt grått krappfärgades (krappades) det omedelbart efter att ha behandlats i betbad¹⁵ i olja, galläppledekokt och alun. För att få en gulare ton betades godset enligt den gråa metoden *två gånger* innan det krappades (Packer 1840:124).

I Sverige är krapp, *Rubia tinctorum* som är en mårväxt, inte naturligt förekommande även om försök har gjorts att odla den (Cedenhag 1982). Örten är flerårig med en lång, krypande jordstam, och upp till en meter långa markliggande stjälkar, som är sträva av

många små borst. Blommorna är gulgröna och sitter på sidoskott (*Nationalencyklopedin* 2016). Det röda färgämnet alizarin finns mellan det yttre skalet och den vedartade kärnan av roten (Storey 1978:63, Cardon 2007:112). Pseudopurpurin och purpurin ingår också som färggivande komponenter. Det är viktigt att använda rätt art: hellre *Rubia tinctorum* som innehåller ämnet alizarin än indisk krapp, *Rubia Cordifolia*, som innehåller betydligt mindre av detta ämne och som därför ger en helt annan röd nyans (Karadag & Dolen 2007). Resultatet av odlingsförsöken i Sverige räckte inte för att mätta den inhemska efterfrågan på *Rubia tinctorum*, krappen kom istället att importeras.

I Folke Millqvists arbete om färgerier och tryckerier i Sjuhäradsbygden, beskriver han utförligt hur den turkiskt röda färgen gjorde entré i Sverige 1828, tack vare den tyske färggesällen Wilhelm Röhss d.ä. (Millqvist 1983:16ff). Samme Röhss kom med tiden att grunda den mest tongivande svenska industrin för turkisk rödfärgning, först under namnet Grönvall & Röhss och sedermera som Färgerifabriken Levanten, placerad vid Mölndalsån i Kallebäck, Göteborg (e-korrespondens 1 & 2). Levanten var fram till 1860-talet ledande producent i Sverige av turkiskt rödfärgad textil (Millqvist 1983:33). Verksamheten byggde till stor del på att privatpersoner lämnade in sina textilier för infärgning.

Recept på turkisk rödfärgning

I följande avsnitt återges, tolkas och kommenteras tre recept på turkisk rödfärgning, som har publicerats på svenska och baserat på de källor som omfattar totalt tio recept och som listas i Appendix. Recepten presenteras kronologiskt. Det första receptet är från 1781 och samtidigt det äldsta vi har hittat som beskriver hur man färgar in turkiskt rött (Pallas 1781). Det andra receptet publicerades år 1805 och riktar sig till enskilda hushåll (Westrin 1805). Det tredje receptet är från 1840 och har professionella färgare som mål-

grupp (Packer 1840). Syftet med presentationen är att skapa en överblick över kärnan i recepten, att enkelt kunna se vilka ingredienser¹⁶ som ingår och vilka hantverksprocedurerna är. År, avsändare, mottagare, ingredienser, färggods¹⁷ och antal moment utgör den gemensamma ramen för varje recept, vilket möjliggör jämförelser. Vidare har skriftspråket moderniserats och anpassats. För den som är intresserad av att läsa recepten i original hänvisas till de angivna källorna.

Färgningsmetoden för turkiskt rött kan i grova drag struktureras i fyra steg: animalisering, gallering, betning/alunering samt krapping/färgning. Avslutningsvis tillkommer i några recept ett femte steg i form av efterbad. *Animaliseringens* syfte var att ge den vegetabiliska fibern ”animaliska egenskaper” genom kemisk nedbrytning (högt pH och såpbildning), men även genom biologisk nedbrytning/påverkan. Samtidigt blev fibern fri från föroreningar, den blev ”vitblekt” (se recept nr 3). För att uppnå detta nämns i recepten: oljor, pottaska (träaska), soda, lut, kalk, blod, dynga, tarminnehåll och fisktran. Syftet med momentet *gallering* är oklart men tanniner och gallsyror har lågt pH och är i naturen av stor betydelse för tvärbindingar mellan molekyler i olika material, till exempel vid garvning. I recepten nämns: galläpple och *Rhus cotinus* (perukbuske). Under *betningen/aluneringen* fästs aluminium- och eventuellt kalciumjoner till fibrerna. I recepten nämns: olja, alun, kalk, krita och pottaska. Jonerna skapar sedan vid *krappingen/färgningen* bindningen mellan fibern och färgämnet. I recepten nämns: krapp, alun, lut och krita. I *efterbadet* renas fibrerna från kvarvarande ämnen som inte har bundits, samtidigt eftersträvas klarning av färgen och eventuella nyansvariationer. I recepten nämns: såpa, lutbad och sköljning med tennsalt. I slutet av varje recept kommenteras förfarandet och avslutningsvis diskuteras samtliga recept.

Initialt var det garn i härvor och mindre tygstycken som färgades enligt metoden. För-

farande var omständligt, tidskrävande, stinkande och bitvis mycket brandfarligt (se Bergström 2013). Ofta användes härskan och illaluktande *bomolja*, en restprodukt utvunnen av olivfrukt, även kallad *Tournantolja* (*Nationalencyklopedin* 2016). Packer (1840) menar att olja och alun är betbadets viktigaste ingredienser, och att färdynga, galläpplen och blod ”utan allsköns fara kan uteslutas” (Packer 1840:125). Citatet går att tolka som att Packer ansåg att skillnaden i slutresultat var försumbar, till förmån för en drägligare infärgningsmiljö. Samtida källor ifrågasätter till och med oljans berättigande i färgningsprocessen och försöker bevisa vetenskapligt att antalet inoljningsmoment kan reduceras till sex stycken (Sandberg 1994: 106; Karadag & Dolen 2007).

Recept 1:

Pallas, P. S. 1781: *Beskrifning på sättet at färga turkiskt garn; eller det österländska sättet at fästa äkta röd färg på Bomull med Krapp, som brukas uti Astrakan.*

Receptet riktar sig till enskilda hushåll.

Ingredienser

Krapp (fr. Astrakan)
Rhus cotinus (kan uteslutas)
 Galläpple
 Alun
 Fisktran från stör
 Soda

Färggods

Sköljt bomullsgarn.

Moment 1

Kypbad övertäckt med kokt fisktran från stör. 7 nätter i kypbadet och därefter 7 dagar för in-torkning.

Moment 2

Betbad bestående av tre ingredienser: blad från 1) *Rhus cotinus* gör krappfärgen ”*angenämare*” (troligen gulare), men kan uteslutas. Vattenkokas i kopparkittel, vilket ger en gul färg. Härefter tillsätts 2) galläpplen och då de-

kokten sammankokats till en ”sörja” tillsätts 3) alun.

Moment 3

Infärgning med krapp från Astrakan, blandat med fårblod. Kokas starkt i några timmar. Hängs på tork.

Moment 4

Varmt lutbad i ett dygn.

Moment 5

Godset sköljs och torkas.

Kommentar

Receptet anger maximalt sex ingredienser. Förutom detta ingår även ett recept på framställning av fisktran och instruktioner för att avgöra om och när tranen är tjänlig. Animalisering sker genom *kypbad*, som består av tran och galläpple. Färgväxten *Rhus cotinus*, perukbuske, går även under beteckningarna *Smoke Tree*, *Sumac Fustet* och *Venetian Sumac*. Växtens tanninrika blad har i färgsammanshang använts sedan medeltiden för att åstadkomma gult, brunt och svart (Brunello 1973:382). Här utgör de en valbar ingrediens som kan uteslutas. Detta innebär att det finns en variationsmöjlighet och att det krävs skicklighet av färgaren för att kunna kontrollera resultatet: den slutliga kulören. Att fårblod ingår som ingrediens, pekar på att färgning möjligen skedde i samband med fårslakt. Receptet innehåller fem moment, två av dessa utgörs av efterbad.

Recept 2:

Westring, Johan Peter 1805: *Svenska lafvarnas färghistoria, eller Sättet att använda dem till färgning och annan hushållsnytta*.

Receptet riktar sig till enskilda hushåll.

Ingredienser

Pottaska

Osläckt vit kalk

Alun

Färsk linolja

Krapp (cyprisk eller levantinsk¹⁸)

Vetekli

Tvål

Eventuellt:

Sillolja eller tran

Galläpplen

Blod och tarmar från får

Färggods

Bomulls- och/eller lingarn.

Moment 1

Betbadet utgörs av ett skarpt lutbad bestående av pottaska, osläckt vit kalk, alun och färsk linolja. Kokas upp med vatten och silas.

Moment 2

1 del alun kokas i 2 delar kokhett vatten, blandas väl och hålls i lutbadet (se Moment 1). Detta får sedan svalna till dess att den svavelsyrade pottaskan bildar små kristaller.

Moment 3

Färsk linolja tillsätts och blandningen rörs om så att den får en mjölkaktig färg.

Moment 4

Färggodset doppas i den oljade och lutade alunjordsupplösningen. Alltsammans rörs väl så att inte oljan flyter ovanpå blandningen. Godset doppas och hängs på tork i värme i 24 timmar.

Moment 5

Då färggodset är torrt sköljs det väl i rinnande vatten och hängs åter på tork.

Moment 6

Moment 1–5 upprepas tre till fyra gånger. Ju fler gånger färggodset är betat, desto fullkomligare blir färgen. Viktigt är att tillaga en ny oljelut- och alunjordsupplösning för varje betning. Om samma lut återanvänds kan lutsaltet attrahera luftsyra och fällas, vilket gör att alunjordsluten sedan ej kan hålla oljan upplöst.

Anmärkningar i receptet

Sillolja och tran är lämpligare att använda än vegetabiliska oljor.

Såväl bomull som lingarn bör inledningsvis vara fullkomligt vitt och rent.

Godset bör före infärgningen vara väl avsköljt så att inga rester finns av olje-, salt- eller jordpartiklar.

För den som vill spara på krappen kan godset innan infärgning *gallas* i en lösning av galläpplen, men den röda färgen blir då inte så vacker.

Rekommendation

Det betade godset doppas i varmt färblod som blandas med något från de ännu varma tarmarna. Härefter torkas och sköljs det i varmt vatten. Westring har själv inte provat detta, men anser att färgämnet i blodpartiklarna fästes i godset som därigenom förstärker krappfärgen.

Moment 7

Infärgning med *god krapp*, det vill säga den cypriska eller levantinska. Tag 3 till 4 gånger så mycket som godset väger då färgen blir starkare än den vanliga turkiska och blanda med 1/6 finstött krita, vilken förtar krappens syrlighet som skämmer färgen. Lägg i en kittel med 30 till 40 gånger så mycket vatten. Godset skall sedan hängas ner i kitteln och kokas jämnt i 3 timmar, så hett att man inte kan hålla handen däri. Skölj.

Moment 8

Avslutningsvis *förfriskas* godset för att uppnå klarhet och glans. Detta sker i kokande vatten tillsammans med en påse innehållande vetekli, tvål och pottaska. Koka 6 till 8 timmar, tills den röda färgen får det vackra utseende som önskas.

Tillägg

”Man får allhanda vackra färger och nuanser af många slag, om blåfärgadt linne eller bomull, eller rostfärgadt på vanligt vis, betas på det nu uppgifna sättet i oljad och lutad alunjordsupplösning, 2 eller 3 gånger, hvarefter det sedan kokas i krapp eller fernbock, konsjonell, m.fl. På sådant sätt kan man få

purpur, violett, puce, lilas m.fl. på linne och bomull” (Westring 1805:260).

Kommentar

Receptet innehåller maximalt elva ingredienser. Westrings recept är svåröverskådligt genom att diverse anmärkningar och rekommendationer inflikas. Linolja förespråkas som ingrediens i *Moment 1*, för att i anmärkningarna ha ändrats till sillolja och tran. Detta är även empiriskt provat av Westring själv och bedöms därför som *lämpligare*. En tolkning är att Westring här vänder sig till enskilda hushåll och att receptet är anpassat till en småskalig infärgningsproduktion. Frågetecken uppstår dock när det står att en kittel skall fyllas med ”30 till 40 gånger så mycket vatten” (*Moment 7*). Även om enheter inte uppges mer exakt ter sig detta som en stor mängd vätska. Att doppa godset i färblod och tarmar uppges som en rekommendation. Westring rekommenderar till och med det som en krappbesparande åtgärd vid användning av galläpplen, ”men den röda färgen blir då inte så vacker” (sic Westring). Detta kan tolkas som att även en mindre mängd krapp kan ge ett fullgott resultat. Receptet består av åtta moment, två av dess gäller gallerling, tre animalisering, en färgning och två efterbad.

Recept 3

Packer, Thomas 1840: *Handbok för färgare; innehållande konsten att färga linne, bomull, silke, ull, muslin, klädningar och möbeltyg m.m. jemte konsten att rengöra ull, bleka bomullstygn m.m. samt föreskrifter för silkes befriande från gummi och för silkes: och ulls svafving m.m. och dessutom en öfversigt af chemiens hufvudfakta.*

Receptet riktar sig enligt titeln till professionella färgare, vilket också framgår av volymerna på ingredienserna.

Ingredienser

Alicantesoda
Träaska
Osläckt kalk

Dynga, blod och tarmar från får
 Galläpplen
 Bomolja
 Vit såpa
 Alun
 Lizzarykrapp

Färggods

Oblekt bomull.

Moment 1

Lutbadet består av 3 olika lösningar som görs var och en för sig.

1.1 Tag 200 libror¹⁹ alicantesoda i 111 kannor²⁰ flodvatten. Tag ej mera vatten än vad som nått och jämt behövs för att lösa upp saltet. Då ett ägg kan flyta på vätskan är den stark nog.

1.2 Tag 200 libror färsk träaska och 111 kannor vatten.

1.3 Tag 100 libror osläckt kalk och 111 kannor vatten.

Moment 2

Till det lutbad som slutligen används tas lika delar av var och en av de lösningar som framställs i *Moment 1*. Godset bör häri kokas i 3 timmar. Påfyllning sker efter behov då vätskan under hela kokningen skall täcka godset.

Moment 3

Godset tvättas och torkas.

Moment 4

I en blandning av 76 kannor som består till lika delar av de 3 ovan angivna luterna ilägges 6 2/3 libra färdynga. Fårtarmar tas och blandas väl med en trästöt, silas genom en hårsil och hålls i luten.

Moment 5

Därefter häller man 16 2/3 god bomolja i blandningen som då blir såpaktig. Godset arbetas i denna vätska och rörs om ofta. Då varje härva blivit färgad bör de ligga i badet i 12 timmar.

Moment 6

Godset tas upp och vrids ur försiktigt. Det tor-

kas. Lösningen sparas till klarningen. ”Denna operation förnyas trenne gånger under arbetningen; under denna återgå kanske 145 kannor, men detta hindrar ej det klara af lösningen från att användas vid klarningen” (Packer 1840:121).

Moment 7

Samma operationer (moment 4–6) upprepas, men färdyngan utesluts. Vätskan sparas till klarningen. Då godset genomgått dessa behandlingar bör det vara alldeles vitblekt.

Moment 8

Det torra godset skall nu gallas. Till detta bad används 1/4 av godsets vikt i galläpplen. Därefter torkas åter godset.

Moment 9

Till den första aluneringen används 6 uns²¹ alun. Därefter torkas godset åter i luften en 3–4 dagar. Då det blivit tillräckligt torrt upprepas momentet. Fyra uns alun och fyra uns lut kan läggas till det senare alunvattnet.

Moment 10

Till färgbadet användes den krapp som i handeln benämns som lizzary [levantinsk krapp], som ger den skönaste röda färgen av alla krappsorter. Till 1 1/3 libra bomullsgods används 2 2/3 libra lizzarykrapp och 26 2/3 libra ej stelnat fårblod. Blod och vatten blandas i en kittel och krappen tillsätts sist. Då godset ligger i färgbadet skall det hettas upp från blodets värmegrad till några grader under kokpunkten. Badet skummas väl. Om badet skulle börja koka får detta endast ske i några minuter.

Moment 11

För att färgen skall bli klarare doppas godset i en träaskelut. Här användes 6 2/3 libra vit såpa. Då godset blivit väl arbetat i denna vätska läggs det tillsammans med vätskan i en stor kopparkittel. Det täcks väl med vatten och kokas i 3–4 timmar över sakta eld. Kitteln bör övertäckas med grova vita lakan så att så mycket ånga som möjligt hålls kvar.

Moment 12

”Somliga af härfvorna böra tid efter annan uttagas och tvättas mycket väl; då den röda färgen anses vara riktigt vacker och klar, så borttages elden” (Packer 1840:122).

Moment 13

Om man istället för träaskeluten och den vita såpan behandlar godset i ett bad av de sparade vätskorna tillsammans med vit såpa, blir färgen ännu klarare.

Kommentar

Receptet innehåller nio ingredienser och tretton moment, det första momentet består av tre delar. Mängden kannor i receptet visar att det handlar om en storskalig process som inte bara krävde mycket vatten, utan också stora kärl och adekvata redskap samt lokaler därefter. I detta recept handlar de flesta moment om animalisering, efterbad och färgning. Bomullen som färgas skall vara oblekt, vilket borde påverka det röda slutresultatet.

Analys av recepten

Gemensamt för de tre recepten som presenterats ovan, är att de åskådliggör en komplex process som innehåller många moment och som ställer krav på tillgång till vanliga och, i vissa fall, ovanliga ingredienser. Komplexiteten ökar då rödfärgningsrecept även innehåller recept på ingredienser som måste förberedas, till exempel i fallet med trankokningen. Recepten är även exempel på individuella variationer mellan färgare och speglar att det har funnits olika lösningar på liknande utmaningar. De innehåller många uttalande aspekter av färgningsprocessen, något som visar att de vänder sig till vana färgare (såväl i hushåll som i professionell verksamhet) som redan har förkunskaper om hur man gör. Sandberg talar om ”turkiskt rosa garn”, vilket skulle kunna vara ett resultat av att färgbaden användes flera gånger (Sandberg 1994:109). I recepten kan det stå att färgbaden bör sparas, vilket indikerar att de återanvändes. Dock måste färggodset genomgå

de förberedande momenten och betas så att färgen fäster.

Ett viktigt moment som återkommer i processen är sköljning av garn. Genom noggrann sköljning absorberar färgen jämnare – en jämnt infärgad och varaktig kulör betraktades (och betraktas) som en kvalitetsmarkör. Vattnets kvaliteten har stor betydelse för resultatet. Enligt muntlig uppgift från färgarmästare Bernt Värnlund kunde färgare resa långt för att få tag på hårt vatten (Intervju den 16/12 2015). Genom att tillsätta kalk i vattnet kan hårdheten påverkas, ämnet lägger sig på fibern och därmed binds krappen bättre.

En slutsats som går att dra genom jämförelsen av tre olika recept är att det är svårt att rekonstruera färgningsprocessen bara baserat på historiska recept och utan att ha hantverkliga kunskaper i färgning. Måtten är till exempel inte alltid så exakta, utan är kropps- och sinnesbaserade. En skicklig färgare kunde/kan avgöra när olika moment är klara genom att både se, känna och lukta, aspekter som lämnas utanför recepten. Recepten kan snarare betraktas som skisser eller förslag till andra insatta och kunniga färgare, som kunde sätta in ingredienser och moment i ett större hantverkligt sammanhang.

Turkröda textilier i samlingar och arkiv

Resultaten av de komplexa processerna som infärgning enligt den turkröda metoden gav och hur den röda färgen användes i textila mönster, kan idag studeras genom analyser av samlingar på museer och hembygdsgårdar (jfr Palmsköld 2007a & b). Museerna saknar dock alltför ofta närmare uppgifter om kontext och omständigheter kring föremålen i samlingarna, som till exempel om infärgning av de röda fibrerna och trådarna och om hur och var material införskaffades (ibid.). När det gäller textilierna i Gösta Sandbergs samling, är de insamlade för att utgöra exempel på bomullsgarn infärgat i turkrött.²² Dock saknas det närmare uppgifter om Sandbergs tankar bakom insamlingen av de enskilda fö-

3. Handklädet är vävt i vitt bomullsgarn och har ett broderat monogram. I nederkanten har ett stycke fästs, vävt i tunna trådar av rött och vitt bomullsgarn som har packats hårt. En frans i vitt och rött bomullsgarn har sytts fast i kanten. De röda nyanserna skiljer sig åt i monogrammet, vävnaden och fransen (LJM 4232 Handkläde, Ljusdalsbygdens museum). Foto: Anneli Palmsköld.

remålen och hur den konkret gick till: vad exemplifierar de närmare bestämt?²³ Klart är att de består av såväl vävnader som broderier där det röda har kombinerats med vitt och att ett föremål är en märkduk daterad 1881 (1998:11:1114 märkduk); vidare att broderade monogram med initialer förekommer (1998:11:1113 handduk, 1998:11:1019 handduk, 1998:11:1217 broderi, 1998:11:1115 handduk). Materialet är troligen insamlat mot bakgrund av Sandbergs förtrogenhet och djupa kunskap om färgning av röda kulörer. Det kan betraktas som en illustration av resultaten av färgningsprocesser, men också en fingervisning om hur den röda färgen oftast användes som dekor och/eller mönster tillsammans med vitt.

De estetiska dimensionerna av textil tillverkning är en annan aspekt som går att undersöka i relation till den turkröda färgen. En studie av folkliga inredningstextilier vävda i tekniken opphämta (även upphämta)²⁴ från

1700- och 1800-talens Halland, visar att tillgången till rödfärgat bomullsgarn varierade och att väverskorna använde den röda färgen strategiskt för att få mönsterformer att framträda på olika sätt (Palmsköld 2007a). Samma form kunde få helt olika uttryck beroende på färgen på inslagstrådarna, som i exemplen var röda och blå mot en vit botten. Materialet bomull förknippades med hög status och användes bara där det syntes för betraktaren, i Hälsingland på hänglakan och kuddvar i sängarnas utrustning (Eldvik 1979:59f). De kunde vara broderade eller kantade med knypplade spetsar och det förekommer även vävnader som vittnar om den turkröda färgens popularitet. Berit Eldvik har i sin undersökning av broderier från Järvsö i Hälsingland, pekat på hur tillgången till bomull och till turkiskt rött bomullsgarn medverkade till en omfattande ökning av antalet broderier i mitten av 1800-talet (Eldvik et al. 1979:60). Ett exempel på hur det röda bomullsgarnet

4. Märkduk daterad 1881 med broderier i turkiskt rödfärgat bomullsgarn. Ingår i Gösta Sandbergs samling som ett exempel på resultat vid användning av färgtekniken (1998.11.1114 Märkduk, Världskulturmuseet i Göteborg).

kunde användas i vävnader, är de kuddvar och handkläden som har pryts med rött mönster vävt i enkel rosengång (LJM 4232 handkläde, XJG T 1490 kuddvar/örngottshuvud). De är vävda i tunt garn, som kräver många inslag för att packas (jfr Eldvik et al. 1979). Den röda kulören är intensiv och framträder starkt tillsammans med kritvitt bomullsgarn. Andra exempel på tekniker där turkrött bomullsgarn förekommer är i knypplade och virkade spetsar samt i olika typer av fransar som kunde pryda huvor, handkläden och hänglakan. Den röda färgen användes även här strategiskt i mönster för att accentuera vissa former mot det dominerande vita bomullsgarnet.

Det är svårt att entydigt svara på frågan när och hur det röda bomullsgarnet introducerades i Sverige. Med exempel från Järvsö i Hälsingland, nämner Eldvik en broderad örngottshuva som är daterad 1831 (ibid.:23) och en från 1837 (ibid.:60) samt vidare ett hängla-

kan från 1817 (ibid.:20). Märta Brodén:s undersökning av broderier i Delsbo, lyfter fram det äldsta daterade föremålet som är ett örngott från 1848 (Brodén 1979:15). I samma bok publiceras bilder av föremål från Nordiska museet, ett örngott från 1824, ett annat från 1832 och därutöver ett hängkläde från 1844 (ibid.:40f). När det gäller knyppling, förekommer rött bomullsgarn i Delsbo i en spets från 1832 (Malmberg 2001:103). Enligt uppgiftslämnare i Eldviks studie, köptes det turkröda bomullsgarnet i handelsbodas eller på marknader (Eldvik 1979). Varifrån det levererades är oklart. En teori är att knallar kan ha medverkat till spridningen av det rödfärgade garnet (ibid.) och det anses sannolikt ha varit importerat från Tyskland eller Skottland. Klart är att handeln med linnetyg, antingen via kommissionärer på landsbygden, handelshus i Hudiksvall eller i direkt försäljning på större marknader i bland annat Stockholm, medverkade till distributionen av varor mel-

lan stadsköpmännen och bondebefolkningen (Jonsson 1994:75ff; Brismark 2008; Brismark & Lundqvist 2010). På så sätt kunde nyheter som rödfärgat bomullsgarn spridas snabbt till intresserade kunder. I arkivmaterial efter bonden Olof Persson (1793–1858) i Fågelsjö socken, Hälsingland, förekommer kvittenser från ortens handelsbod över varor som han inhandlade. På ett odaterat kvitto står det att han ”Bekommit följande varor 1/2 lod rödt turkiskt garn 16” (Olof Perssons arkiv). Bomullen kom att ersätta linet under 1840-talet och textilier tillverkade i enbart bomull alternativt i hälften bomull och hälften lin förekommer på 1850-talet (Eldvik 1979). Dessa decennier i mitten av 1800-talet är alltså en viktig period av stora förändringar i textilhistoriskt hänseende. Anna-Maja Nylén poängterar att användningen av rött bomullsgarn bör ses som ”en del av en gemensam europeisk kulturtradition” (Nylén 1979:43ff).

Den tidiga Hemslöjdsrörelsen i Sverige inventerade och dokumenterade slöjdade före-

mål och slöjdtekniker för att sedan använda som utgångspunkt för ny design (se Rosenqvist 2007, Palmsköld 2012a & b, Hyltén-Cavallius 2015). Lilli Zickerman, grundare av Föreningen för svensk hemslöjd 1899, talade om slöjden som ”ortskaraktäristisk” och skapade en tankemässig karta över olika teknikers förekomst och utbredning (Palmsköld 2012 a & b). Denna idé applicerades på de olika slag av broderier som blev kända genom hemslöjdsföreningarnas arbete och som förvandlades till produkter som såldes i deras butiker. Broderierna kom att betecknas utifrån det som ansågs vara deras geografiska hemvist (Palmsköld 2012a). Om landskaps-sömmar eller landskapsbroderier var huvudrubrik för dessa, är hallandssöm, blekingesöm, delsbosöm och anundsjösom exempel på underrubriker.²⁵ Gemensamt för flera av de identifierade och namngivna broderierna är att de är utförda i rött eller rosa bomullsgarn, med starkt framträdande mönsterformer mot en ljus botten i linne eller linne och bom-

5. Detalj av kuddvar/örngottshuvud broderad med rött bomullsgarn i järvsösöm. Broderiet är placerat på ena kortsidan av kuddvaret, den sida som var synlig (XJG T 1497 Järvsö hembygdsförening). Foto: Anneli Palmsköld.

ull. Den röda färgens exklusivitet märks i det faktum att brodergarnet främst syns på rätsidan och så lite som möjligt på avigsidan. Inom ramen för hemslöjdsrörelsen var det viktigt att återskapa bomullsgarn i det som ansågs vara de historiskt korrekta nyanserna för respektive broderi. Eftersom kulörer förändras över tid genom slitage, tvätt och nedbrytning, bland annat på grund av ljus, analyserades baksidor och undangömda platser på broderierna i jakt på den ursprungliga nyansen.

I museernas professionella praktik har det ansetts vara viktigt att kunna datera föremål och när det gäller textilier har bland annat förekomsten av den röda färgen på bomullsgarn använts som en indikation på föremålets tillverkningsstid. Genom att studera förekomsten av röd färg i samlingar av folkliga textilier står det klart att den snabbt blev oerhört populär och att den användes flitigt, men i varierande omfattning beroende på tillgång och på vem/vilka som vävde eller broderade. Hur fibrer, trådar och garner färgades in, om det var en fråga för professionella färgare eller för enskilda samt vilka recept som gav bäst resultat är dock frågor som museisamlingarna inte ger svar på.

Diskussion

För att förstå färgrecepten krävs förståelse för kontexten de användes i, de samhälleliga, kulturella och materiella utgångspunkterna. I ett svenskt perspektiv är färgning av turkiskt rött en exotisk metod då färgämnet krapp (*Rubia tinctorum*) ingår som komponent. Denna specifika krapp är en växt som inte finns naturligt i svensk flora, även om odlingsförsök gjordes på 1700-talet bland annat på Öland och Gotland samt i Lund. Det turkröda garnet favoriserades tullmässigt och staten såg därför uppenbarligen hellre att allmänheten/konsumenterna köpte infärgat garn än att de färgade själva. För professionellt verksamma färgare var infärgning med turkiskt rött dock vanligt förekommande.

Vi har identifierat tre utvalda recept av tio på turkisk rödfärgning som har tryckts och publicerats på svenska. Genom skråväsendet höll färgmästarna och deras gesäller hårt i sina egna recept, som överfördes vid gesällvandringar och genom praktiska lärprocesser. Vid en närmare analys av recepten på turkisk rödfärgning, står det klart att processen var komplex, oftast storskalig och innehöll många steg, som dessutom kunde vara riskfylld genom dess brandfarlighet. Recepten vänder sig därför främst till professionellt verksamma färgare, även om de för att kunna säljas också presenterades för allmänheten som kunde färga in utifrån förenklade och anpassade procedurer.

Resultaten av färgprocesserna kunde skilja. För en professionell färgare gällde det att få fram en röd och glansig kulör med lyster. I museisamlingar ser man ofta kulörer som snarare går åt det rosa hållet. Det verkar som om det fanns olika nyanser som pendlade mellan djupt röd och ljusare rosa. I vissa recept står det uttryckligen att vätskorna bör sparas. Detta kan tolkas som att de användes igen och i så fall gav de ett ljusare resultat.

Med utgångspunkt i museisamlingar är det tydligt att den röda färgen snabbt blev oerhört modern och populär i breda kretsar. Materialet bomull, som var förhållandevis nytt i inrednings- och beklädnadstextilier i början på 1800-talet, blev spritt och populärt inte minst genom att det gick att åstadkomma klara röda och rosa färger genom den turkröda metoden. Det infärgade bomullsgarnet förekommer i vävnader, broderier och i spetsar där det användes strategiskt för att skapa och accentuera olika mönsterformer. Det är uppenbart att den röda färgen var estetiskt åtråvärd, bland annat genom att den stack ut ifrån den gängse färgskalan som var möjlig att åstadkomma.

Den så kallade turkröda färgen kom att bli vanlig och uppskattad för dem som tillverkade textilier i olika tekniker. Under en period var detta den metod som användes för att färga in bomull i röda till rosa nyanser. När

anilinfärgerna introducerades och började säljas i påsar till allmänheten för hemfärgning, kom den turkiskt röda infärgningsmetoden att fasas ut snabbast av växtfärgningsmetoderna. Andra starka kulörer som lila och grönt blev istället populära.

Efter att ha tagit del av, tolkat och analyserat recepten, står det klart att det finns många aspekter av procedurerna som är utsagda. Exempel på detta är färgarens handlag och rörelser samt tolkningar av hur ingredienserna beter sig i olika stadier av processen.

Vattenkvalitetens betydelse, det vill säga om det var hårt, mjukt eller kalkhaltigt vatten som naturligt betmedel är andra aspekter. Hur ingredienser och färgbad bör lukta, kännas och se ut var viktiga delar av en färgares professionalitet. Redskapens storlek, material, hållfasthet, placering och ergonomi hade också betydelse för det färdiga resultatet. Den viktigaste kompetensen bland professionella färgare var dock kontrollen över färgprocessen, det vill säga förmågan att färga in en specifik kulör och dess olika nyanser. Denna kompetens är i hög grad handlingsburen och den uttrycks och praktiseras i detaljerad, kroppsligt förankrad kunskap i varje enskild procedur. För att ytterligare fördjupa kunskaperna om och förståelsen för den turkiska rödfärgningen behövs recepten prövas, iscensättas och återskapas. Därigenom går det att kritiskt granska recept och identifiera vad som är utsagt i de fyra olika stadierna av färgningsprocessen.

Tack

Artikeln utgör en del av ramprojektet *Dekorerade interiörer i hälsingegårdar: en holistisk studie av ett kulturhistoriskt världsarv*, finansierat av Vetenskapsrådet 2014–2017.

Den har utförts med hjälp av medel från Critical Heritage Studies vid Göteborgs universitet.

Tack till konservatorerna Ingalill Nyström och Margareta Ekroth Edebo samt textilkonstnär Anika Ekdahl för deras bidrag till studien. Tack även till Världskulturmuseet för hjälp med tillgång till Gösta Sandbergs samling samt Susanne

Klingefors på Hälsinglands museum i Hudiksvall, Ljusdalsbygdens museum i Ljusdal och Järvsö hembygdsförening i Järvsö för tillgång till textilsamlingar.

Anneli Palmsköld, fil.dr, professor

Anna Fabler, Msc in Conservation,

textilhantverkare med gesällbrev och alumn

Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Nyckelord: växtfärgning, naturlig färgning, färgframställning, krapp, alizarin, bomull, hantverksvetenskap, kulturhantverk, hantverk, hantverksprocedurer

Noter

- 1 I artikeln används färg som övergripande beteckning på det vi ser som färg samt även beteckning på det fysiska material som används vid färgning och som ger färg (jfr Rikstermbanken).
- 2 I artikeln används kulör som beteckning på t.ex. rött, blått, gult och grönt samt kulörerna däremellan (jfr Rikstermbanken).
- 3 I artikeln används nyans som beteckning på variant av en kulör, som t.ex. ljusrött, mellanrött eller mörkrött, dvs. en kulör med vithet och/eller svarthet (jfr Rikstermbanken).
- 4 De ursprungliga nyanserna brukar kunna studeras på baksidor och/eller i veck och fällar. Även där kan de dock vara påverkade och något förändrade.
- 5 I engelskspråkig litteratur förekommer "turkey red" och "adrianopel red" som benämning på turkiskt rött (Brunello 1973, Chenciner 2000, Cardon 2007:116).
- 6 Turkiskt rött används här som en beteckning på en färgningsprocess, vars resultat kan ge ett spektrum av olika nyanser från rosa till rött, med dragning åt grått eller gult.
- 7 Se t.ex. Facebook-gruppen *Färga garn med svamp och växter*.
- 8 Det motsatta fallet gäller historiska mönster för textiltillverkning som ofta består av bilder som kan översättas till olika textila tekniker efter hantverkarens eget val (Paludan 1991).
- 9 Gösta Sandbergs föremåls- och boksamling donerades till nuvarande Världskulturmuseet i Göteborg, där den idag ingår i samlingarna.
- 10 Broderade textilier i rött på vitt finns i samling-

- arna på Hälsinglands museum i Hudiksvall, Ljusdalsbygdens museum i Ljusdal, Delsbo hembygds- och fornminnesförening i Delsbo och Järvsö hembygdsförening i Järvsö. Inventeringar som genomfördes av delsbosöm 1963 och av järvsösöm 1971 finns hos respektive hembygdsförening och på Nordiska museet.
- 11 Instruktioner för turkisk rödfärgning publicerades på svenska 1781, det är dock svårt att bedöma i vilken omfattning dessa spreds och användes (Pallas 1781).
 - 12 På motsvarande sätt ökade publiceringen av handböcker om färgning på 1970-talet (t.ex. Sandberg & Sisefsky 1972, Hansson & Ryd 1973) och idag syns ett ökat intresse för det som kallas för naturlig färgning (Lundin 2014).
 - 13 Eva Bergström lyfter fram tidens intresse för att använda svenska produkter och som även sträckte sig till att bruka naturens tillgångar (Bergström 2013:30).
 - 14 Betning innebär att den fiber som ska färgas in behandlas så att färgmedlet fäster bättre.
 - 15 Ingredienserna anges som de står i recepten, med moderniserad stavning.
 - 16 Färggodset anges som det står i recepten, med moderniserad stavning.
 - 17 Begreppen avser en äldre benämning på länderna längs östra Medelhavets kuststrakter.
 - 18 1 libra = 0,327 kg.
 - 19 1 kanna = 2,6 l.
 - 20 1 uns = 29,69 g
 - 21 Det gäller följande textila föremål med accessionsnummer: 1998:11:0366 tyg; 1998:11:0367 tyg; 1998:11:113 handduk; 1998:11:1114 märkduk; 1998:11:1115 handduk; 1998:11:1019 handduk; 1998:11:1217 broderi.
 - 22 Uppgifterna kan finnas att tillgå i Gösta Sandbergs samlade material som ännu inte är helt bearbetat inom ramen för museipraktiken, men det kräver i så fall en djupare undersökning och analys.
 - 23 Vävtekniken, som ofta förekom i folklig förindustriell textilproduktion, innebär att mönsterinslag ligger ovanpå en bottenväv i tuskaft så att trådarna bildar mönsterformer.
 - 24 Gränserna mellan broderierna var inte alltid så klara som namnen gör gällande. Skillnaderna mellan sömsätt och mönsterformer i det som kallades för järvsösöm och delsbosöm (Eldvik et al. 1979:61) samt mellan hallandssöm och västgötasöm kunde ibland vara liten. Det krävdes särskild expertis för att bedöma detta.

Källförteckning

Föremål

- Gösta Sandbergs samling, Världskulturmuseet, accessionsnummer: 1998:11:0366 (tyg); 1998:11:0367 (tyg); 1998:11:113 (handduk); 1998:11:1114 (märkduk); 1998:11:1115 (handduk); 1998:11:1019 (handduk); 1998:11:1217 (broderi).
- Ljusdalsbygdens museum, accessionsnummer: LJM 4232 (handkläde)
- Järvsö hembygdsförening, accessionsnummer: XJG T 1490 (kuddvar/ örngottshuvud).

Otryckta källor

- E-korrespondens 1 om Färgerifabriken Levanten med Birgit Karlsson, universitetslektor och docent vid avdelningen för Ekonomisk Historia vid Göteborgs Universitet 6–7/10 2015.
- E-korrespondens 2 om Färgerifabriken Levanten med Christian Thorén, museiintendent vid Göteborgs Stadsmuseum 13/10 2015.
- Färg. *Rikstermbanken*. Tillgänglig www.rikstermbanken.se/2016-02-01
- Färga garn med svamp och växter. Tillgänglig för medlemmar www.facebook.se/2016-02-01
- Galläpple. *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig www.ne.se/2016-01-13/
- Intervju med färgarmästare Bernt Värnlund 16/12 2015.
- Krapp. *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig [www.ne.se/2016-01-13/Olof Perssons arkiv. Loos kommunarkiv](http://www.ne.se/2016-01-13/Olof_Perssons_arkiv.Loos_kommunarkiv).
- Kulör. *Rikstermbanken*. Tillgänglig www.rikstermbanken.se/2016-02-01
- Nyans. *Rikstermbanken*. Tillgänglig www.rikstermbanken.se/2016-02-01
- Tournantolja. *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig www.ne.se/2016-01-13/.

Tryckta källor

- Bergqwist, E. W. 1834: *Handbok för den enskilda hushållningen och industrien: eller: på erfarenhet och teori grundad anvisning att med största lätthet, säkerhet och fördel handhafwa de wigtigare föremål för hushållning, industri och teknisk konst, som för den enskilte komma i fråga*. Stockholm: W. Lundequists Bokh.

- Bergström, Eva 2013: *Den blå handen: om Stockholms färgare 1650–1900*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Brismark, Anna 2008: *Mellan producent och konsument: köpmän, kommissionärer och krediter i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Diss. Uppsala universitet, 2008. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-8500>
- Brismark, Anna och Pia Lundqvist 2010: *Före lanthandelns tid? Förutsättningarna för och förekomsten av handel på den svenska landsbygden för 1846. Kommers: Historiska Handelsreformer i Norden under 1700- och 1800-talen*. Opuscula Historica Upsaliensia 42. Uppsala.
- Brunello, Franco 1973: *The art of dyeing in the history of mankind*. Vicenza: Neri Pozza Ed.
- Cardon, Dominique 2007: *Natural dyes: sources, tradition, technology and science*. London: Archetype.
- Cedehag, Birgitta 1982: *Färgväxter och kryddörter på Färggårdarna*. Norrköping: Stadsmuseum.
- Chenciner, Robert 2000: *Madder red: a history of luxury and trade: plant dyes and pigments in world commerce and art*. Richmond: Curzon.
- Dahl, Hjordis 1987: *Högsång och klädbod: ur svenskbygdernas textilhistoria*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Eldvik, Berit & Åsbrink, Brita 1979: *Järvsösöm*. Stockholm: LT.
- Hansson, Grop Anna & Ryd, Anna-Maria 1973: *Växtfärga: 100 recept på växtfärgning*. Stockholm: LT.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2007: *Traditionens estetik: spelet mellan inhemsk och internationell hemsöjd*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Hyltén-Cavallius, Charlotte 2015: Att göra en nation. I: Zetterlund, Christina, Charlotte Hyltén-Cavallius & Johanna Rosenqvist (red.): *Konsthantverk i Sverige. Del 1. Mångkulturellt centrum: Tumba*.
- Jonsson, Inger 1994: *Linodlare, väverskor och köpmän: linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland = [Flax cultivators, women weavers and merchants]: [linen as a commodity and a means of living in early 19th century Hälsingland]*. Diss. Uppsala universitet.
- Johnston, W. T. 2010: The secret of Turkey red technology transfer with a Scottish connection. *Biotech Histochem*. 2010 Oct. 85(5):295–303.
- Karadag, Recep & Emre Dolen 2007: Re-examination of Turkey red. *Annali di Chimica*, vol. 97, 2007, no. 7, pp. 583–589.
- Lopez, Judith & Jane Farrell Beck 1992: What Colored the Transition from Madder to Alizarine? *Clothing and Textiles Research Journal*, March 1992 vol. 10 no. 3 pp. 36–43.
- Lundin, Lina Sofia 2014: *Naturlig färgning: Mat och kläder i ett kretslopp*. 1a uppl. red. Stockholm: Natur & Kultur.
- Malmberg, Kristina 2002: *Knyppling – ett hantverk med spets: om kvinnor och knyppling i estlandssvensk tradition*. Diss. Göteborgs universitet.
- Martinsen, Hanna E. H. 2001: Dyeing in the Eighteenth Century. *Annals of Science*, 58:4, pp. 399–402.
- Millqvist, Folke 1983: Färgerier och tryckerier i Borås, Ulricehamn och Sjuhäradsbygden. I: *Från Borås och de sju häraderna*, 1983 (36), s. 6–252.
- Nylén, Anna-Maja 1979: Broderitraditionen i Delsbo och dess bakgrund. I: Märta Brodén (red.): *Delsbosöm: långsöm och tofsöm från Delsbo*. 2. uppl. Stockholm: LT.
- Olars, Katarina 2015: *Hälsingegårdarnas textila färglandskap: En kartläggning av tänkbara kulörer, färgämnen och färgningsmetoder i hälsingegårdarnas interiöra textilier under 1700- och 1800-talen*. Uppsats för avläggande av kandidatexamen i Kulturvård, Konservatorsprogrammet. Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.
- Pallas, Peter Simon 1781: Beskrifning på sättet at färga turkiskt garn; eller det österländska sättet at fästa äkta röd färg på Bomull med Krapp, som brukas uti Astrakan. I: Ahlströmer, Dubb, Fagræus *Samling af rön och upptäkter, gjorde i senare tider, uti fysik, medecin, chirurgie, naturalhistoria, chemie, hushållning, åkerbruk, handel, sjöfart, slögder, &c. Jämte biographier öfver de mäst betydande lärde män*. Bandet II. Bd 2. [Göteborg].
- Palmsköld, Anneli 2007a: *Textila tolkningar: om hängkläden, drättar, lister och takdukar*. Diss. Lunds universitet.
- Palmsköld, Anneli 2007b: The Meaning of Weaving: Textiles in a Museum Magazine. *Ethnolo-*

- gia *Europaea: revue internationale d'ethnologie européenne: a world review of European ethnology*, Schwartz, Göttingen, 36(2), 2006, s. 26–35.
- Palmsköld, Anneli 2012a: *Begreppet hemslöjd*. Stockholm: Hemslöjdens förlag.
- Palmsköld, Anneli 2012b: *Begreppet hemslöjd idag*. I: Meister, Anna (red.): *Lilli & Prinsen: 100 år av hemslöjd och textil konst*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Palmsköld, Anneli 2017: Den omoraliska virkningen. I: Jönsson, Lars-Eric (red.): *Politiska projekt, osäkra kulturarv*. Lund Studies in Arts and Cultural Sciences. s. 23–55.
- Paludan, Charlotte & De Hemmer Egeberg, Lone 1991: *98 mønsterbøger til broderi, knipling og strikning: 98 pattern books for embroidery, lace, and knitting*. København: Det danske Kunstindustrimuseum.
- Rosenqvist, Johanna 2007: *Könsskillnadens estetik? Om konst och konstskapande i svensk hemslöjd på 1920- och 1990-talen*. Diss. Lunds universitet.
- Runefelt, Leif 2015: Grå bonde, blå bonde. I: Wachenfeldt, Paula von & Nyberg, Klas (red.): *Det svenska begäret: sekler av lyxkonsumtion*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Sahlin, Carl 1922: *Förteckning över svensk färgrelitteratur*. Stockholm: Gunnar Tisells tekniska förl.
- Sandberg, Gösta 1989: De turkröda kattuntrycken i Dalarnas dräktskick. *Dalarnas hembygdsbok*. 1989 (59), s. 59–88.
- Sandberg, Gösta 1994: *Purpur, koschenill, krapp: En bok om röda textilier*. Stockholm: Tiden.
- Sandberg, Gösta & Sisefsky, Jan 1972: *Växtfärgning*, 2. uppl. Stockholm: Norstedts.
- Sefström, Eric 1763: *Underrättelse huru färgerie-wäxterne weide, krapp, safflor och wau rätteligen böra planteras och tilredas m.m.* Af E.S. Tryckt i Upsala år 1763. [E. Ziervogel.] Uppsala.
- Semper, Gottfried 1860: *Die textile Kunst für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst: mit 125 in den Text gedruckten Holzschnitten und 15 farbigen Tondrucktafeln*. Frankfurt: Verlag für Kunst & Wissenschaft.
- Stadin, Kekke 2010: *Maktens män bär rött: historiska studier av manlighet, manligt framträdande och kläder*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Storey, Joyce 1978: *The Thames and Hudson manual of dyes and fabrics*. London: Thames and Hudson.
- Zickerman, Lilli 1999: Lilli Zickermans bästa: hemslöjdstankar från källan. Umeå: *Hemslöjden*.

Appendix

Lista över recept på turkisk rödfärgning som ligger till grund för analysen i ovanstående artikel

Pallas, Peter Simon 1781: Beskrifning på sättet att färga turkiskt garn; eller det österländska sättet att fästa äkta röd färg på Bomull med Krapp, som brukas uti Astrakan. I: Ahlströmer, Dubb, Fagræus (1781) *Samling af rön och upptäkter, gjorde i senare tider, uti fysik, medecin, chirurgie, naturalhistoria, chemie, hushållning, äkerbruk, handel, sjöfart, slögder, &c. Jämte biographier öfver de mäst betydande lärde män*. Bandet II. Bd 2. [Göteborg].

Bergqwist, E. W. 1834: *Handbok för den enskilda hushållningen och industrien: eller: på erfarenhet och teori grundad anvisning att med största lätthet, säkerhet och fördel handhafwa de wigtigare föremål för hushållning, industri och teknisk konst, som för den enskilte komma i fråga*. Stockholm: W. Lundequists Bokh.

Brunello, Franco 1973: *The art of dyeing in the history of mankind*. Vicenza: Neri Pozza Ed.

Hochheimer, Carl Friedrich August 1805: Att färga bomullsgarn rött, så att det liknar det Turkiska i utseende och varaktighet. I: Hochheimer, Carl Friedrich August. *Allmän hushålls- och konstbok, eller Samling af utvalda föreskrifter til hushållares, handtverkares, konstnärers och konstälskares tjenst af C.A.F. Hochheimer*. ... Öfversatt i sammandrag från tredje tyska upplagan af S.N. Wahrman. Örebro, tryckt hos Nils Magnus Lindh. På eget förlag. =1-2. 1805–07.=. [Del 1], Första delen. 1805. [02] , 470 s. = (s. 453–470 opag.). Örebro.

Johnston, W. T. 2010: The secret of Turkey red technology transfer with a Scottish connection. *Biotech Histochem*. 2010 Oct. 85(5):295-303.

Kongl. Maj:ts nådiga Kungörelse, angående creditupplags-rätt för hwitt och så kalladt Turkiskt rött bomullsgarn 1831.

Packer, Thomas 1840: *Handbok för färgare; innehållande konsten att färga linne, bomull, silke, ull, muslin, klädningar och möbelyg m.m. jemte konsten att rengöra ull, bleka bomullstyg m.m.*

- samt föreskrifter för silkes befriande från gummi och för silkes: och ulls svafving m.m. och dessutom en öfversigt af chemiens hufvudfakta: Öfvers.*
- Sandberg, Gösta 1958: Om SURDEG, URIN och OXBLOD. *Svensk slöjdtidning* nr 1:1958.
- Scheffer, Henric Theophilus 1779: *Att färga bomullsgods med krapp. I: Scheffer, Henric Theophilus (1779). Chemiske föreläsningar, rörande salter, jordarter, metaller, vatten, fetmor och färgning; med anmärkningar utg., jemte Anledning til föreläsningar öfver chemiens beskaffenhet och nytta, samt naturlige kroppars allmänaste skiljaktigheter af T.B. Stockholm ...*
- Westring, Johan Peter 1805: *Svenska lafvarnas färghistoria, eller Sättet att använda dem till färgning och annan hushållsnytta.* Af Joh. P. Westring. ... Stockholm, tryckt hos Carl Delén. =1. 1805–09=. [Del 1], Första bandet. 1805. [04], xvi, ii32, iii338, iiviii s.; iv24, v12 s., [1] rättelsebl., [25] pl.

SUMMARY

Turkey Red Dyeing

An Interpretation of Historical Dye Recipes

This article deals with three recipes from the 18th and 19th centuries describing how to dye Turkey red (a.k.a. Adrianople Red). The recipes turn to professionals as well as amateurs, and they picture the complexity of the method. Ingredients besides the madder colorant and alum were dung from sheep and rancid oil, which made the procedure both smelly and flammable. Our focus has been the Swedish market for Turkey Red at the time for the publications of the recipes, and the aim has been to analyze and interpret these from a cultural history and craft science point of view.

According to the recipes the variations of how to achieve the desirable Turkey Red were many. Also, the preconceptions of the dyer and the environmental conditions seem to be of importance for the final result of the red color. Furthermore the Turkey Red spectrum reaches from pale pink to dark red. The term “Turkey Pink” has been identified, as well as the ability to control the final red as more grayish or yellowish when choosing recipe (the gray method/the yellow method).

These are facts that complicate the ambition to theoretically describe the exact red color of Turkey Red. Hypothesized this could mean that Turkey Red is a method for achieving several variations of red.

The article opens the door to Turkey Red in Sweden during the 18th and 19th centuries and reveals an intricate picture. From its origin in Turkey via France, to the dye house Levanten in Gothenburg, Sweden, and finally highlighted in the textile interiors of farmhouses in Hälsingland. Documentation has also been made of items representative for Turkey Red in the Sandberg Collection at The Museum of World Culture in Gothenburg. The art of achieving Turkey Red demanded then and demands today empirically experience.

Keywords: plant dyeing, natural dyeing, producing color, madder, alizarin, cotton, craft, craft procedures